

کتاب‌شناسی جهانی «قرآن کریم»

بهاء‌الدین خرمشاهی

چکیده: کتاب‌شناسی جهانی قرآن کریم، حاوی معرفی کتاب‌شناختی یا چکیده‌دار در حدود ۹۵۰۰ کتاب است که در بیش از ۶ زبان (فارسی، عربی، اردو، انگلیسی، فرانسه، آلمانی و...) به صورت ملموس و در کتابخانه‌های تخصصی قرآنی مشاهده و گزارش شده‌اند. این مرجع عظیم ۴ جلدی (رحلی) علوم قرآنی را به رشته‌های مختلف تقسیم کرده، و هر اثر را با چکیده یا بی‌چکیده، در ذیل موضوعش معرفی کرده‌اند. جلد چهارم ویژه انواع فهرست‌هاست. این اثر زیر نظر جناب احمد مسجد جامعی، با همکاری بیش از ۳۰ نفر از ویراستاران و کتابنامه‌نگاران و فهرست‌سازان از سوی خانه کتاب قم به مناسبت یازدهمین نمایشگاه بین‌المللی قرآن، در سال ۱۳۸۲ منتشر شده است.

مقدمه اول

کتاب‌ها علی‌الاصول به دو تقسیم عمده تقسیم می‌شوند: (۱) داستانی که خود انواع و اقسام دارد؛ (۲) غیرداستانی که طبعاً تحقیق است (قطع نظر از سطح و عمق تحقیق، تعلیم یا اطلاع‌رسانی). کتاب‌های نوع اول جزو هنر ادبیات، بلکه یکی از برجسته‌ترین انواع آن‌هاست. توسعاً شعر و نمایشنامه و فیلمنامه را هم باید جزو آن شمرد، یعنی آنچه امروزه ادبیات داستانی گفته می‌شود به اضافه ادبیات منظوم و منثور کهن (کلاسیک). اما کتاب‌های نوع دوم یا تحقیق / تعلیمی اطلاع‌رسان، طبق شیوه و روش و محتویات و

موضوع می‌تواند انواع و اقسام تقسیم‌بندی‌ها را داشته باشد. ولی باز یک تقسیم‌بندی دوگانی مهم داریم. کتاب‌های تحقیقی یا مرجع است، یا عادی و متعارف. کتاب مرجع (بارزترین و یکی از کهن‌ترین و مهم‌ترین و مفیدترین انواع آن فرهنگ‌های لغت، و یکی از ساده‌ترین آن‌ها دفترهای راهنمای تلفن یا راهنمایی‌های شغلی مثلاً راهنمای نشریات، یا ناشران، یا نظایر آن) کتابی است دربردارنده اطلاعات، با حوزه و گستره خاص، که نظم آن مثل کتاب عادی نیست و لذا برای خواندن سراسری مانند تاریخ یا داستان نیست، بلکه موضوعی یا الفبایی یا سنوی (کرونولوژی‌وار) است و برای رفع نیاز علمی یا اطلاعاتی، به آن مراجعه می‌شود. و خود الفبایی بودن — فی‌المثل یک کتاب لغت عربی — می‌تواند چند شکل داشته باشد. یا ماده و ریشه کلمه را مبنا قرار دهد. سپس به آن‌ها نظم ابجدی یا ابثنی بدهد، یا قطع نظر از ریشه، آغاز شکل مکتوب کلمه را مبنا قرار دهد. مثلاً «مکتوب» را در «م ک ت و ب» بیاورد نه در «ک ت ب» که ماده و ریشه اصلی و غالباً ثلاثی آن در زبان عربی است. نوع دیگر از فرهنگ‌های لغت عربی یا فارسی حرف آخر کلمه را مبنا الفبایی کردن قرار می‌دهند. چنان‌که فی‌المثل لغت فرس اسدی طوسی (تصحیح استادان دکتر فتح‌الله مجتبابی و دکتر علی اشرف صادقی در دهه اخیر)، تألیف قرن پنجم هجری، یا القاموس المحیط مجدالدین فیروزآبادی (تألیف قرن هشتم هجری، و دارای تصحیح‌ها و طبع‌های مختلف در عصر جدید) این گونه‌اند. این قاموس چندان خوش تدوین بوده و مقبول طبع مردم صاحب‌نظر واقع شده که نام آن یعنی قاموس به معنای فرهنگ لغت و واژه‌نامه تداول بسیار یافته است. چنان‌که به عنوان مثال قاموس قرآن اثر استاد سیدعلی اکبر قرشی — قرآن پژوه نامدار معاصر — در عنوانش همین کلمه قاموس را دارد.

کتاب‌های مرجع شاید برحسب شکل و شیوه و روش و موضوع به پیش از صد نوع بالغ باشد (مثلاً کتاب‌های لغت خود به تخصصی و عام تقسیم می‌شوند. بعد کتاب‌های لغتی که «مترادف‌نامه» اند، یا «متضادنامه»، یا یک زبانی، دو زبانی (از هر دو سو)، یا چند زبانی (با فهارس یا نظام از هر چند سو) آن وقت فی‌المثل مربوط به گیاه‌شناسی اند که

آن هم به انواع گیاهان از جمله گیاهان دارویی و غیره تقسیم می‌شود، و همین‌طور ملاحظه می‌کنید که فقط فرهنگ‌ها چه دامنه وسیعی دارد.

در میان کتاب‌های مرجع، یکی از کهن‌ترین آن‌ها که از فرهنگ لغت — که شایع‌ترین آن‌هاست — قدمت کمتری ندارد، کتاب‌شناسی یعنی کتاب‌های حاوی معرفی مشخصات و محتویات، و نیز مؤلف / مترجم / مصحح کتاب‌ها. و این کتاب‌شناسی‌ها خود چندین و چند شکل و شیوه دارد. گاه دربردارنده همه انتشارات یک کشور است که به آن کتاب‌شناسی ملی می‌گویند و ما هم سال‌هاست که پس از طی فراز و نشیب‌ها، پس از سروسامان‌گیری کتابخانه ملی مان آن را، حتی در حد روزآمد فراهم آورده‌ایم (به روز، یا فقط اندکی عقب‌تر از روز که قابل اغماض است). این گونه کتاب‌شناسی‌ها در عصر جدید می‌تواند هفتگی، ماهانه و سپس از ادغام آن‌ها سالانه جمع و تدوین و طبع و نشر شود. همچنین در عصر جدید هم می‌تواند: صورت کتابی به شیوه کلاسیک باشد و هم روایت و رسانه الکترونیکی داشته باشد، یعنی نرم‌افزار لوح فشرده باشد، چنان‌که کتیبه را — تاکنون ۴ شماره — خانه کتاب، از ادارات زیر مجموعه فرهنگ و ارشاد اسلامی منتشر می‌کند.

کتاب‌شناسی‌های دیگر به نوعی محدودیت و حد و حصر دارند، یعنی یا به موضوعی خاص، یا شخصیتی خاص، یا برهه‌ای از زمان یا قید دیگری مقید می‌شود. نیز می‌تواند دارای شرح و معرفی باشد یا نباشد. می‌تواند مجموعه‌ای از رجال‌شناسی و کتاب‌شناسی باشد که کهن‌ترین آن و یکی از نوادر میراث علمی اسلامی — ایرانی و بلکه جهانی فهرست ابن ندیم است که بیش از یک‌هزاره از تألیف آن می‌گذرد، در عصر جدید، به همت اسناد رضا تجدد هم متن اصلی آن بر مبنای کهن‌ترین نسخه‌های بازمانده از آن تصحیح و هم متن مصحح به فارسی امروزی شیوایی ترجمه شده است.

مقدمه دوم

قرآن پژوهی که اعم از علوم قرآنی است (شرح این معنی خواهد آمد) یکی از پر بارترین رشته‌های پژوهش در حوزه اسلام‌شناسی به معنای وسیع آن است. اسلام‌شناسی

غیرمسلمانان در چند قرن اخیر، یکی از فعال‌ترین شاخه‌های شرق‌شناسی (خاورشناسی / استشراق) است. اسلام‌شناسی مسلمانان که از عهد نزول وحی و بعثت حضرت ختمی مرتبت (ص) آغاز شده، سال به سال و ماه به ماه و حتی روز به روز رشد شتابان و نقش‌نمایان در حیات اجتماعی حدوداً ۵۵ کشور اسلامی دارد.

علوم اسلامی که طبق رده‌بندی‌های جدید جزو علوم انسانی است دو شاخهٔ بزرگ نقلی و عقلی دارد. بعضی از مهم‌ترین رشته‌های نقلی آن عبارت‌اند از علوم زبانی (از صرف و نحو گرفته تا فقه‌اللغه و واژه‌نگاری و علوم بلاغی)، سیره‌نگاری (که هم جزو تاریخ است، و هم جزو حدیث)، حدیث، تاریخ. همچنین بعضی از مهم‌ترین رشته‌های عقلی علوم اسلامی عبارت‌اند از فلسفه (که البته فرق‌های فارق با حکمت قرآنی دارد)، کلام، اصول فقه. و بعضی از علوم اسلامی هستند که بینابین یا آمیخته از عقلی و نقلی‌اند مانند علوم قرآنی، و فقه که این دو به اضافهٔ حدیث و البته طی مقدمات بسیاری از علوم زبانی و نقلی دیگر اساس استنباط احکام به مدد ادله / منابع چهارگانهٔ کتاب (قرآن)، سنت (حدیث قولی و فعلی)، عقل (و به قول اهل سنت: قیاس) و اجماع.

علوم قرآنی کدام و چند رشته (علم و فن) است؟

۱) تجوید و ترتیل — شیوا خوانی، درست‌خوانی — تا برسد به تغنی و صوت و لحن و خوشخوانی قرآن، و وقف و ابتدا؛ ۲) تاریخ قرآن (شناخت وحی، کتابت قرآن و جمع و تدوین آن و مسئلهٔ بررسی نام سوره‌ها و حد — آغاز و انجام آیه‌ها — و یا اعراب القرآن، رسم‌الخط قرآنی که توقیفی و لایتغیر است و اشکالات املائی [مخالفة الرسم] باید عیناً و ابدالدر در قرآن باقی بماند، یا نه؟ تا برسد به چاپ قرآن و هنرهای مصحف‌آرایی و خط و خوشنویسی قرآن؛ ۳) شناخت مکی و مدنی و معیارهای آن؛ ۴) علم اسباب النزول / شأن نزول — که از علوم صددرصد نقلی قرآنی است و فقط فحص و ژرفکاوی در منابع تفسیر و حدیث و آیات الاحکام نشان می‌دهد که آیا آیه یا آیات یا حتی سوره‌ای شأن نزول خاصی داشته است یا نه؛ و حتی راسخان در علم، که احتراماً شاخص‌ترین مصادیق آن، یعنی چهارده معصوم (ع) را از شمول این سخن خارج می‌سازیم، نمی‌توانند

به رأی و قوه استنباط قائل شوند که چه سؤال / مسئله یا رویدادی باعث نزول کدام بخش از وحی شده است؛ (۵) قرائت قرآن و مسئله اختلاف قراآت؛ (۶) غریب القرآن یا واژگان پژوهی و معرفت وجوه و نظائر؛ نیز شناخت لغات دخیل (وام - واژه‌های / لغاتی که عربی اصیل نیست و معرب شده و در قرآن به کار رفته است که کلاً در حدود ۲۵۰ واژه است، و از این میان در حدود ۵۰ واژه فارسی اعم از فارسی میانه / باستان / پهلوی / اوستایی؛ (۷) علم تفسیر و تأویل؛ (۸) شناخت محکم و متشابه؛ (۹) علم ناسخ و منسوخ که درست مانند علم اسباب نزول، تماماً عمل نقلی است. یعنی هیچ قرآن پژوه / شناسی نمی‌تواند استنباطاً و اجتهاداً ادعا کند که آیه‌ای ناسخ یا منسوخ است. راه پی بردن به ناسخ و منسوخ فقط فحص و ژرفکاوی منابع معتبر و هرچه کهن‌تر است؛ (۱۰) اعجاز قرآن. به‌ویژه بررسی مسئله اعجاز زبانی - ادبی قرآن که بررسی ساختار زبان و بیان قرآن کریم را از نظر علوم بلاغی - معانی، بیان و بدیع و سایر مباحث و مسائل نقد ادبی و زبان‌شناسی در بر دارد نیز بررسی افضل (نیک‌تر) و فاضل (نیک) در میان آیات قرآنی که بعضی از بزرگان مانند غزالی و سیوطی به آن قائل‌اند. و شاعری گفته است: «کی بود تبت پیدا مانند یا ارض ابلعی»؛ (۱۱) امثال قرآن؛ (۱۲) قصص قرآن [که اعم / گسترده‌تر از قصص الانبیاء = داستان‌های پیامبران] است؛ (۱۳) اعلام قرآن [که شامل «مبهمات قرآن» هم هست. مراد از مبهمات، اعلام تاریخی یا جغرافیایی است که در قرآن اسم و اشاره و صفتی غیر صریح و بدون تعیین مصداق برای آن‌ها آمده است. مانند «مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ» که اغلب مفسران برآنند که مراد از او آصف بن برخیا، وزیر و مشاور فرهیخته سلیمان نبی (ع) بوده است. یا فی‌المثل امرأة فرعون، آسیه است و مؤمن بوده، یا مراد از بحر در داستان موسی (ع) و فرعون و بنی اسرائیل، بحر احمر (دریای سرخ) است یا مراد از «مؤتفکات» شهرستان‌های قوم لوط (احتمالاً سودوم و گومورا) بوده است و نظایر این؛ (۱۴) خواص القرآن / فضائل القرآن درباره اهمیت قدسی و معنوی والای بی‌همتای سوره‌ها و آیه‌های قرآن کریم و نیز تأثیرات گوناگون شگرف آن از جمله حفظ و شفابخشی و دفع امراض جسمی و روحی و ثواب قرائت هر سوره و بعضی آیات نظیر آیه‌الکرسی، یا آیه وان یکاد - برای دفع چشم زخم - و غیره؛ (۱۵) رسم الخط قرآن.

رسم الخطی که امروزه مصحف رسمی جهان اسلامی، یعنی مصحف المدینه به آن نوشته می‌شود معروف به «الرسم العثماني» است. بعضی از مردم ممکن است تصور کنند مراد از رسم یا رسم الخط عثمانی، یعنی خط عثمان طه خوشنویس هنرمند سوری که بر مبنای مصحف طبع قاهره و مصحف طبع شام / سوریه که این یک را خود او نوشته بود. حال آن که مراد از عثمانی، نسبت و انتساب به عثمان بن عفان خلیفه سوم راشدین است که در عهد او و به درخواست او به اغلب و اقرب احتمال و طبق اکثر اقوال در سال‌های بین ۲۳ تا ۲۶ هـ. ق که سال‌های آغازین خلافتش بود، هیئتی به سرپرستی زید بن ثابت قرآن را که در عهد رسول‌الله (ص) کاملاً / کلاً مکتوب اما نامدوّن بود، مدون کردند و پنج - شش نسخه همسان با خط کوفی و خط نسخ اولیه [= مائل] که در آن زمان‌ها در عربستان رایج بود، و نقطه و نشان حرکت و اعراب نداشت نوشتند و آن‌ها را «مصحف امام» [یعنی اصلی و سرمشق] نامیدند. باری، بعضی از فقهای بزرگ و رؤسای مذاهب چهارگانه - پنجگانه اسلامی نظر داده‌اند که رسم الخط قرآنی به همان صورت که از همان دهه سوم قرن اول هجری به تواتر و تعدّد بازنویس شده، لاینغیر است ولی در بعضی سرزمین‌های اسلامی از جمله ایران یا مغرب جهان اسلام رسم الخط‌های دیگر هم رایج بوده است. زیرا رسم عثمانی دشوار خوان است؛ (۱۶) ترجمه قرآن؛ (۱۷) قرآن پژوهی. با این توضیح که فقره آخر، خود مجموعه‌ای از علم و معارف و به‌ویژه بحث از فرهنگ آفرینی قرآن است، و برخلاف ۱۶ فقره اول که همه یا بیشتر «درون متنی» هستند، این یکی «برون متنی» است یعنی هر آنچه تحقیق و تتبع و بحث و فحص که درباره شأنی از شئون قرآن یا قرآنی باشد. فی‌المثل خوشنویسی قرآن، یا آرایش مصحف، با تذهیب و تشعیر و سایر هنرهایی که در تمدن اسلامی، به‌ویژه در میهن اسلامی مان رواج و اوجی شاخ داشته است و دارد. و تدوین قرآن‌های غیرکتابی، یعنی فی‌المثل قرآن مکتوب / تراشیده از چوب (معرق) و قرآن منسوج / بافتنی، یا کنده‌کاری شده بر فلزات، یا نگاشته بر چرم و نرم‌افزارهای قرآنی و کاست‌های خوش خوانده و نظیر آن‌ها.

□

حال با این مقدمه به اصل مطلب و مطلب اصلی مراد در این مقاله می‌پردازیم. با آن که

همه یا بعضی از آنچه گفتیم برای اهل فن توضیح و اوضاحت یا تکرار مکررت بود، مطمئن باشید در هیچ منبعی این گونه علوم قرآنی توضیح داده نشده است. کتاب حاضر که موضوع معرفی و کمابیش نقد است، در زمینه هیچ یک از علوم شانزده گانه نیست اما به آن‌ها ربط غیرمستقیم دارد. و این شأن هر کتاب‌شناسی است. آری این اثر جزو مقوله هفدهم یعنی قرآن‌پژوهی است. اثری است مرجع و معرفی‌کننده مشخصات کتاب‌شناختی ۹۵۰۰ کتاب چاپی که یا در زمینه علوم قرآنی است، یا قرآن‌پژوهی و وجه مشترک همه این است که به هر حال همه راجع به قرآن و دارای ربطی کم یا بیش یا «قرآن‌شناخت» اند.

نمونه‌ای از پیشینه کتاب‌شناسی (های) قرآنی

۱) معجم مصنفات القرآن الکریم، تدوین علی شواخ، این اثر مرجع فهرست‌آثاری است که درباره قرآن کریم از قرن اول تا سال ۱۴۰۳ ق نوشته شده است، و به یکسان آثار خطی و چاپی را دربر دارد (خرم‌شاهی ۱۳۷۷: ۶۹۲-۶۸۷).

۲) معجم الدراسات القرآنیة، قسم المقالات، تألیف عبدالجبار الرفاعی. قم، مرکز فرهنگ و معارف قرآنی ۱۳۷۲. (دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی ۱۳۷۷).

۳) معجم الدراسات القرآنیة عندالشیعة الامایته، اثر سید عامر آل حلوه. بیروت، دارالموسم للاعلام، ۱۴۱۱ ق / ۱۹۹۱ م (همان).

۴) معجم الدراسات القرآنیة، اثر خانم دکتر ابتسام مرهون الصقار. هم نسخه‌های خطی، هم آثار چاپی را معرفی می‌کند. عراق، دانشگاه موصل، ۱۹۸۴ م (همان).

۵) فهرست نسخه‌های خطی فارسی، نگارش استاد احمد منزوی. جلد اول آن ۱۱۵۱ نسخه خطی را که در زمینه قرآن‌پژوهی است معرفی می‌کند. تهران، مؤسسه فرهنگی منطقه بی، ۱۳۴۸ (همان).

۶. فهرس مخطوطات دارالکتب الظاهرية. وضع و تدوین صلاح محمد الخیمی. همه کتاب‌ها — که در ۳ جلد معرفی شده‌اند — به صورت نسخه خطی، محفوظ در کتابخانه ظاهریه دمشق‌اند (همان).

۷) فهرست موضوعی نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران و تاریخ علوم و تراجم دانشمندان اسلامی. تدوین دکتر محمد باقر حجتی که جلد اول آن به معرفی نسخه‌های مربوط به قرائت و تجوید است و جلدهای بعد به سایر علوم قرآنی می‌پردازد جلد اول، سروش، با همکاری سازمان مدارک فرهنگی، ۱۳۷۰. (همان).

۸) «کتاب‌شناسی قرآن و اهل بیت علیهم السلام» نوشته محمدعلی هاشم‌زاده، در دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی، ج ۲ / ۱۸۲۹-۱۸۳۷ (شامل ۱۳۹ مدخل).

۹) کتاب‌شناسی قرآن و علوم قرآنی، تألیف صدیقه سلطانی‌فر و مریم حکیم‌سیا. تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰. (همان).

۱۰) «کتاب‌شناسی کتاب‌شناسی‌های قرآنی»، تألیف محمدعلی هاشم‌زاده، در دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی، ج ۲ / ۱۸۴۴-۱۸۵۲ [شامل ۱۰۸ مدخل]

۱۱) فهرست کتاب‌های علوم و معارف قرآنی (چاپ شده به زبان‌های لاتین) 1995-2001. تهیه و تنظیم دبیرخانه‌نهمین نمایشگاه بین‌المللی قرآن کریم. رشت. کتاب‌مبین، ۱۳۸۰.

12. *The Holy Koran, in the Library of Congress. A bibliography Compiled by Fawzi M. Tadros . Washington, L. C. , 1993.*

این اثر، کتاب‌شناسی کتاب‌های قرآنی / قرآن‌پژوهانه موجود در کتابخانه کنگره آمریکا است (به هر زبان) و جمعاً ۳۱۳۸ مدخل دارد. با فهرست اعلام و عناوین.

۱۳) کتاب‌شناسی مطالعات قرآنی به زبان‌های اروپایی (۱۷۰۰-۱۹۹۵ م). به کوشش مرتضی کریمی‌نیا، تهران، مرکز مطالعات فرهنگی - بین‌المللی، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۳۸۰.

۱۴) کتاب‌شناسی توصیفی کتاب‌شناسی‌های قرآنی، تألیف حجة الاسلام هادی ربّانی. صورت اولیه این کتاب‌شناسی کتاب‌شناسی‌ها در گنجینه شهاب [یادنامه شادروان آیت‌الله العظمی مرعشی] با یکصد عنوان به چاپ رسیده است. سپس از آن به بعد گسترش یافته و کامل‌تر شده است و از ۲۰۰ کتاب‌شناسی، پایان‌نامه، مقاله‌نامه، نرم‌افزار، فهرست‌های نسخه‌های خطی و گزارش کتابخانه‌های تخصصی فراهم شده و

زیر چاپ است، همه قرآن پژوهان را به کار می آید. (اطلاعات شخصی که مسئولان محترم دارالحدیث قم و مؤلف فرزانه حجة الاسلام هادی ربانی در اختیار نگارنده این سطور گذارده اند).

درباره کتاب حاضر

کتاب شناسی جهانی قرآن کریم، شامل [معرفی و توصیف] ۹۵۰۰ عنوان کتاب درباره علوم و معارف قرآنی، به زبان های عربی، فارسی، اردو، انگلیسی، فرانسوی و آلمانی، و... پس عملاً این ۹۵۰۰ عنوان، و بیشتر، عملاً [دست کم] به سه زبان اروپایی / غربی و سه زبان شرقی / اسلامی در این کتاب شناسی، درج شده است. اینک بعضی از ویژگی های این اثر را با استفاده از راهنمای استفاده کنندگان و فهرست مندرجات و متن و فهرست های آن، معرفی می کنیم:

الف) کتاب از دو بخش اصلی تشکیل شده است: در بخش اول، که بخش عمده کتاب است. کلیه آثاری که مستقیماً با قرآن و یا یکی از شاخه های علوم قرآنی مرتبط بوده، به شکل موضوعی معرفی شده اند؛

ب) بخش دوم شامل آثاری است که درباره موضوعات و معارف قرآنی نگارش یافته است که در ضمن ۱۷ شاخه، از اخلاق تا هنر، مرتب شده اند. اینک فهرستی از سر عنوان های اصلی و سپس ۱۷ شاخه فرعی آن.

بخش اول: قرآن و علوم قرآنی (اطلاع رسانی، کلیات، پرسش ها و پاسخ ها، راهنمای آموزشی، فرهنگ نامه ها و معجم ها، کتاب نامه ها، مجموعه ها، مسابقات قرآنی، معاها، نسخ خطی، واژه نامه ها، - اعراب القرآن، اعلام، اوصاف و اسامی (کلیات، اسلوب ادبی و بیانی، اعجاز، کلیات، اعجاز ادبی، اعجاز عددی، اعجاز علمی، اوصاف خاص، تأثیر، فضایل) - تاریخ (کلیات، اسباب نزول، تحریف ناپذیری قرآن، جمع و تدوین قرآن، رسم الخط قرآن، نزول قرآن) - ترجمه (کلیات، ترجمه سوره ها، ترجمه اردو، ترجمه اروپایی، کلیات، ترجمه آلمانی، ترجمه اسپانیولی، ترجمه انگلیسی، ترجمه ایتالیایی، ترجمه فرانسوی، ترجمه های فارسی، ترجمه های منظوم، ترجمه به زبان های دیگر) - تفسیر و

مفسران (تأویل، تفاسیر، کلیات، تفاسیر آیه‌ای، حروف مقطعه، مبهات، متشابهات، دیگر آیات، تفاسیر ترتیب فعلی، تفاسیر اخلاقی، تفاسیر ادبی، تفاسیر اهل سنت، تفاسیر جزئی، تفاسیر روایی، تفاسیر شیعه، تفاسیر صوفیه، تفاسیر عرفانی، تفاسیر فقهی، دیگر تفاسیر، تفاسیر سوره‌ها، تفاسیر موضوعی، گزیده‌های تفاسیر، دیگر تفاسیر، تفسیر (علم)، کلیات، روش‌شناسی، گرایش و مکاتب تفسیری، مفسران) — تقسیمات (تقسیمات شکلی، تقسیمات محتوایی) — تلاوت (آداب و فضایل، تجوید) — حفظ، — قرآن پژوهی، قرائات و قراء، — قصص (کلیات، قصص انبیاء، دیگر قصص) — متن قرآن، — منابع جامع قرآنی، — نسخ، وحی.

بخش دوم: معارف قرآنی؛ (۱) اخلاق (کلیات، اخلاق عملی، رذایل اخلاقی، فضایل اخلاقی، مواعظ اخلاقی)؛ (۲) ادبیات (کلیات، ادبیات داستانی، ادیبان و شاعران، زبان‌شناسی و نقد ادبی، شعر، صرف و نحو، علوم بلاغی، لغت)؛ (۳) اقتصاد و بازرگانی؛ (۴) تاریخ و جغرافی (کلیات، پیش از اسلام، صدر اسلام، مناطق و کشورها)؛ (۵) جامعه‌شناسی (کلیات، اقشار و طبقات، زنان، دیگر طبقات، تحولات اجتماعی، تمدن، جامعه، جامعه‌شناسی ارتباطات، رفتار اجتماعی، زندگی اجتماعی)؛ (۶) حدیث (کلیات، احادیث خاص، دعاها، مجموعه‌های حدیثی)؛ (۷) حقوق؛ (۸) روان‌شناسی و علوم تربیتی (کلیات، بیماری‌های روانی، علوم تربیتی، گروه‌های سنی)؛ (۹) شخصیت‌شناسی عمومی (اهل بیت (ع-)، ائمه، امام حسین (ع)، امام علی (ع)، امام مهدی (عج)، فاطمه زهرا (س)، فضایل و مقامات، پیامبر اسلام (ص)، صحابه، دیگر شخصیت‌ها)؛ (۱۰) عرفان و تصوف؛ (۱۱) علوم سیاسی، (۱۲) علوم طبیعی و ریاضی (بهداشت و پزشکی، زمین‌شناسی، زیست‌شناسی، ستاره‌شناسی، فیزیک، محیط زیست، علوم غریبه، دیگر علوم)؛ (۱۳) فقه و اصول (کلیات، اصول فقه، جزئیات، عبادات، کلیات، امر به معروف و نهی از منکر، جهاد، حج و عمره، خمس و زکات، روزه، نماز و طهارت، گزیده‌های احکام، معاملات، ازدواج، معاملات دیگر) (۱۴) فلسفه و منطق؛ (۱۵) کلام (کلیات، آخرت، انسان‌شناسی، جهان هستی، خداشناسی، دین‌شناسی، کلیات، اسلام، مسیحیت، راه‌نماشناسی،

امام‌شناسی، پیامبرشناسی، فرقه‌شناسی، کلام جدید، معارف اسلامی؛ (۱۶) مرجع؛ (۱۷) هنر.

□

گفتنی است که این مرجع در چهار مجلد به قطع رحلی و سه ستونی (با حروف ریز و در عین حال متناسب) است. جلد چهارم تماماً اختصاص به فهرست‌ها دارد از این قرار:

— فهرستواره عناوین؛

— فهرستواره پدیدآورندگان؛

— فهرستواره ناشران؛

— فهرستواره الفبایی موضوعات؛

— فهرستواره سلسله‌مراتبی موضوعات؛

— فهرستواره عناوین به لاتین؛

— فهرستواره کد دیویی؛

— فهرستواره کد کنگره؛

— فهرستواره نرم‌افزارهای قرآنی؛

— نمودارها.

□

شیوه تنظیم اطلاعات

تقسیم‌بندی بدنه اصلی کتاب به صورت موضوعی است [که سرعنوان‌های چندین و چندگانه آن‌ها را بیشتر به میان آوردیم]. هر واحد اطلاعاتی [یعنی هر قلم از آثار قرآنی یا درباره قرآن که تعداد آن‌ها ۹۴۴۳ فقره، در بیش از ۶ زبان است، و این عدد را برای آن که سراسر است باشد ۹۵۰۰ یاد کرده‌اند] که با شماره پیاپی مشخص می‌شود، شامل سه قسمت اصلی است:

(۱) مآخذشناسی = بیان مشخصات کتاب‌شناسی اثر، بعد از آوردن نام پدیدآورنده و

تاریخ تولد (و گاه همراه با تاریخ وفات) یک حرف اختصاری: ع = عربی، E = انگلیسی، F = فرانسوی، D = آلمانی، U = اردو برای فارسی هم که از عنوان معلوم می‌شود حرف اختصاری [فی‌المثل: ف] در نظر گرفته نشده و طبعاً ضرورت هم نداشته است. به تعبیر دیگر و دقیق‌تر و کامل‌تر مأخذشناسی هر منبع شامل هفت قسمت است: پدیدآورنده، عنوان، مشخصات، ارتباطات محتوایی، گدها و ملاحظات، درج مدخل‌ها بر اساس حروف الفبای نام پدیدآورنده و پس از آن مطابق ترتیب الفبایی «عنوان» شکل گرفته است.

منظور از «پدیدآورنده»: نویسنده، مترجم، ناقد / توصیف‌کننده، مناظره‌کننده، مصاحبه‌شونده، محشی [حاشیه‌نویس] و شارح، کوشنده [که با عبارت به کوشش / اهتمام / زیر نظر / به همت و نظایر آن در روی جلد یا صفحه عنوان می‌آید البته از نظر کتابداری و کتاب‌شناسی، مهم‌ترین صفحه که مبنا و مستند اطلاعات کتاب‌شناختی است، صفحه عنوان، و پشت آن (امروزه معروف به صفحه شناسنامه / حقوق) است و روی جلد در درجه بعدی اهمیت است.] همچنین مصحح و محقق، خلاصه‌کننده، بازنویس / تحریرکننده، تهیه و تنظیم‌کننده، ناظم، مستدرک (استندراک‌کننده) است. از این میان، چهار شخصیت که دارای نقش اصلی‌اند: نویسنده، ناقد و توصیف‌کننده، مناظره‌کننده، مصاحبه‌شونده و «به کوشش» [= کوششگر، در موارد خاص] در سرشناسه / مدخل اصلی ذکر شده‌اند. از بقیه پدیدآورندگان که در حقیقت کمک پدیدآورنده به حساب می‌آیند، پس از عنوان یاد می‌شوند. همچنین اگر هر یک از پدیدآورندگان دارای همکار باشند، نام او پس از عنوان می‌آید. کلیه نام‌ها بر اساس بانک مستند مشاهیر «پارسا» مستندسازی شده‌اند. [مراد از پارسا: «پایگاه اطلاع‌رسانی سراسری اسلامی»، و مراد از مستندسازی، یعنی درستی آزمایشی و تحقیق کافی در مورد صحت شکل نام مدخل اصلی (سرشناسه) یا حتی شناسه‌های فرعی و مدخل‌های وارده در فهرست‌ها، با مراجعه به منابع زندگینامه‌ای و مرجع‌های نظیر آن، فی‌المثل راهنمای ناشران و غیره.]

مشخصات اثر: [در اکثر موارد که آثار به هیئت عادی باشند، ابتدا مؤلف به صورت

سرشناسه می‌آید، سپس عنوان اما در دیگر موارد] پس از ذکر کمک پدیدآورندگان، مشخصات کتاب‌شناختی یک اثر ذکر می‌شود، که شامل تعداد و شماره جلد، محل نشر، ناشر، تعداد صفحه، زبان، شمارهگان (تیراژ)، قطع، نوع جلد و بهای آن است. آن‌گاه نوبت به فهرس، منابع، کتابنامه، عکس، نمودار و... می‌رسد. پس از اتمام این مشخصات، چنانچه منبعی دارای مقدمه یا ضمیمه باشد، ذکر می‌شود و در پایان، محل نگهداری [در بیشتر موارد نام کتابخانه، یا بایگانی اسناد، و نظایر آن] منابع آمده است. مواردی که محل نگهداری ثبت نشده، یا با عنوان آرشیو آمده، به این معناست که این منابع از کتابخانه‌های شخصی، نمایشگاه‌ها و مانند آن برگه‌برداری شده و محل قابل مراجعه عموم، برای منبع نمی‌توانسته یاد شود.

ارتباطات محتوایی: عنوان اصلی متن اصلی در ترجمه یا متن نقد شده یا شرح یا رد شده و... در این قسمت ذکر می‌شود. البته هرگاه عنوان اصلی به نحوی در میان محتویات مشخصات کتاب‌شناختی آمده باشد، برای پرهیز از تکرار، دیگر عنوان اصلی آورده نشده است. همچنین مدخل‌های وابسته، هر یک از منابع (در صورت آمدن در این کتاب) با عنوان: آثار پیرامون این اثر، مشخص شده‌اند.

کُدها: پس از آوردن اطلاعات کتاب‌شناختی، در صورتی که اثر دارای «شابک» (= شماره استاندارد بین‌المللی کتاب)، کُد دیویی و کنگره باشد - در مواردی که در فهرست فیبا موجود بوده است - ذکر می‌شود. این کُدها هرگاه که اشتباه / اشتباهاتی داشته‌اند، اصلاح شده است. در پایان کُد پارسا می‌آید. کُد پارسا شماره‌ای است که از طریق آن می‌توان به اطلاعات آن اثر بر روی شبکه اینترنت دسترسی پیدا کرد. در ابتدای این کُد B (نماد کتاب) و S (نماد مجموعه مقالات) است.

ملاحظات: هر نکته خاصی که ذکر آن درباره یک اثر لازم است، در ملاحظات (که در ابتدای آن علامت نمادین یک عینک کوچک آمده) بیان شده است.

نمایه‌های موضوعی: کلیه منابعی که فرایند مآخذشناسی در مورد آن‌ها انجام پذیرفته، با استفاده از زبان کنترل شده نمایه‌سازی شده‌اند.

چکیده‌نویسی: متونی که از ویژگی پژوهشی و علمی بالاتری برخوردار بوده‌اند

چکیده‌نویسی (نوشتن خلاصه‌ای بس کوتاه از مباحث هر اثر) شده‌اند. در مجموع برای بیش از ۴۰ درصد منابع / مدخل‌ها چکیده شده است. مقصود از چکیده‌نویسی آن است که یافته‌های مهم یک اثر، به اختصار اما حتی‌الامکان کامل، برای صرفه‌جویی در وقت و دادن اطلاعات بیشتر در اختیار پژوهشگر قرار بگیرد. چکیده چند گونه است، توصیفی، انتقادی، یا فقط آوردن تعدادی کلمه / مفهوم کلیدی از مباحث اصلی اثر. چکیده‌های این مرجع عمدتاً از نوع توصیفی و توصیفی - تشریحی است. و نیاز و ضرورتی ندارد که انتقادی باشد. میانگین کلمات چکیده، در حدود ۲۵۰ کلمه و به ندرت از این میزان تجاوز می‌کند. همچنین تمام موضوعات مهمی که به صورت جانبی در متن اثر مورد بحث قرار گرفته‌اند، از طریق کلید واژه (keyword) معرفی شده‌اند.

فهرستواره‌ها: در پایان، یعنی در سراسر جلد چهارم چندین فهرستواره که پیش‌تر آن‌ها را نام بردیم به صورت الفبایی عرضه شده است. گدهای دیویی و کنگره نیز جزو همین فهرستواره‌هاست تا برای کتابخانه‌ها و مراکز آموزشی / فرهنگی به کار آید، و در مجموع به کارایی اثر بیفزاید.

چند نکته مهم که بیان آن ضرورت دارد: الف) در پایان کتاب نمودارهای متعددی که بیانگر جوانب مختلف آثار قرآنی است آمده است؛ ب) پژوهشگران کوشای این مرجع ماندگار ادعای استقصای تام ندارند؛ ج) کوشش شده که آثار، نه از روی مرجع‌های دیگر، بلکه بی‌فاصله و با پژوهش میدانی و کتابخانه‌ای (با بررسی آثار قرآنی و قرآن پژوهانه ۴۰ کتابخانه که اغلب تخصصی و با مجموعه اسلامی - قرآنی بوده‌اند) معرفی شود؛ د) در این مرجع، نسخه‌های خطی معرفی نشده‌اند؛ ه) نسخه‌ها و چاپ‌های مختلف خود قرآن و عمّ جزء‌ها و گزیده آیات، معرفی نشده‌اند. مگر در مواردی که دارای ویژگی درخور توجهی بوده‌اند.

□

این مرجع بزرگ: کتاب‌شناسی جهانی قرآن کریم: با اوصافی که از آن، به اختصار به عمل آمد زیر نظر جناب استاد احمد مسجد جامعی فراهم آمده که در طی دو دهه اخیر خدمات گسترده‌ای به قرآن پژوهی در کشورمان و حتی در جهان اسلام انجام داده‌اند، که

برگزاری نمایشگاه‌های بین‌المللی قرآنی که خود منشأ خدمات و برکات بسیاری است، از ابتکارات و اهتمام‌های ایشان است، و همین اثر هم به مناسبت یازدهمین نمایشگاه بین‌المللی قرآن کریم از سوی خانه کتاب قم در سال ۱۳۸۲ (نوروز ۱۳۸۳) منتشر شده است. دست‌اندرکاران عبارت‌اند از سرویراستار: محمد سمیعی، مدیر پژوهشی: محمد رصافی، گروه نظارت: محمد مرادی و محمدجعفر علمی، گروه ویرایش: محمد رصافی با همکاری رضا مصطفی‌لو و گروه کتاب‌شناسی (۱۱ نفر)، گروه چکیده‌نویسی (۱۲ نفر) و ۶ گروه دیگر (با بیش از ۱۵ همکار) دیگر که از این که مجال این مقال اجازه نمی‌دهد که با احترام و تقدیر سزاوار و تحسین شایسته از یکایک آنان نام ببرم شرمندهم، ولی به عنوان یک خادم قرآن و قرآن‌پژوه پیر از این بزرگواران — که به قول حافظ «رای پیر و بخت جوان» دارند، صمیانه سپاسگزارم که یکی از مهم‌ترین ابزارهای علمی پژوهش‌های قرآنی را به قرآن‌پژوهان کشورمان — و بلکه جهان اسلام و اسلام‌پژوهی — اهدا کرده‌اند. اجرشان در نزد صاحب قرآن، موفور و سعیشان مشکور باد.

□

فحوائی سخن این عزیزان گویی همان است که این بنده وقتی با همکاری ۱۷ جوان قرآن‌پژوه، دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی را در دو جلد کلان، مشتمل بر ۳۶۰۰ مقاله، تألیف و جمع و تدوین و طبع و نشر کردم، در مقدمه آوردم که «کمال ادعای ما این است که ادعای کمال نداریم.» در کارهای بزرگ، چه در ایران، چه در جهان، کژی‌ها و کاستی‌های ریز و درشت هم امکان و هم احتمال بروز دارد. و بخداد آن‌ها از ارج اثر و اجر صاحبان اثر نمی‌کاهد. حق بازنگری و ویرایش مجدد و مستمر و تهنذیب برای چاپ‌های بعدی، محفوظ است. بنده در مراجعات مکرر خود به این مرجع بزرگ، به اشکالات کوچکی، ولو چند و چندین مورد، برخورددم. نظیر این که محمد غزالی معاصر با ابو حامد محمد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ ق) اشتباه شده و کتاب معروف ابو حامد، یعنی جواهرالقرآن به غزالی معاصر نسبت داده شده، یک لحظه ناراحت شدم. اما تماشای دل‌انگیز دریای موج و مروارید خیز این همه اطلاعات، با یک قطره کدر، مکدر نمی‌شود. چند فقره یادداشت‌های انتقادی خود را، نظر به پرهیز از اطالة کلام، و از بیم

آن که از قول حافظ نگویند: «کمال سر محبت بین نه نقص گناه / که هر که بی هنر افتد نظر به عیب کند»، برایشان ارسال خواهم کرد. با درود و بدرود و عرضه بسی آفرین و دست مریزاد به این جمع فرهیخته از معماران این بنای استوار و مرجع ماندگار.

منابع و مأخذ

۱. خرمشاهی، بهاء‌الدین، (۱۳۷۷)، قرآن‌پژوهی (شامل هفتاد بحث و تحقیق قرآنی)، چ سوم، تهران، نشر ناهید.
۲. دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی (۱۳۷۷) به کوشش بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران، نشر ناهید و «دوستان».

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی